

W sprawie badań nad polską filatelistyką podziemną. Refleksje w kontekście pracy Janusza Gajewskiego i Zbigniewa Rutkowskiego poświęconej poczcie podziemnej Solidarności Walczącej

Author: Adam Gliksman

PL ISSN 0023-5881, e-ISSN: 2719-6496

DOI: <https://doi.org/10.23858/KHKM72.2024.1.005>

<https://rcin.org.pl/dlibra/publication/277838>

Jak cytować:

Gliksman, A. (2024). W sprawie badań nad polską filatelistyką podziemną. Refleksje w kontekście pracy Janusza Gajewskiego i Zbigniewa Rutkowskiego poświęconej poczcie podziemnej Solidarności Walczącej. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 72(1), 101–111.
<https://doi.org/10.23858/KHKM72.2024.1.005>

Adam Gliksman*

W sprawie badań nad polską filatelistyką podziemną.
Refleksje w kontekście pracy Janusza Gajewskiego
i Zbigniewa Rutkowskiego poświęconej
poczcie podziemnej Solidarności Walczącej**

Perspective on research on Polish clandestine philately. Reflections in the context
of the work of Janusz Gajewski and Zbigniew Rutkowski devoted to the
underground post office of Fighting Solidarity

Abstrakt: Artykuł recenzyjny dotyczy zjawiska „poczty podziemnej” stanowiącego istotną, choć zarazem sporadycznie obecną w literaturze naukowej, część niezależnego ruchu wydawniczego funkcjonującego w ostatnich latach istnienia PRL. Dotychczasowe badania nad filatelistyką niezależną sprowadzały się najczęściej do publikowania katalogów walorów znajdujących się głównie w prywatnych kolekcjach. W ostatnich latach zauważalne jest jednak większe zainteresowanie tą tematyką, czego przejawem jest wydana w 2023 r. *Księga poczty podziemnej Organizacji Solidarność Walcząca*, a także inne publikacje poruszające m.in. zagadnienia ikonograficzno-ikonologiczne oraz kwestie organizacyjne i strukturalne.

Słowa kluczowe: poczta podziemna, Solidarność Walcząca, opozycja, znaczek pocztowy, źródło ikonograficzne

Abstract: The paper concerns the phenomenon of “clandestine post office” which was an important, albeit sporadically present in scientific literature, part of the independent publishing movement operating in the last years of the Polish People’s Republic. So far, research on independent philately has most often been limited to publishing catalogues of items found mainly in private collections. In recent years, however, there has been a noticeably greater interest in this topic, as evidenced by the *Book of the underground post office of the Fighting Solidarity Organization* published in 2023, as well as other publications covering, among others, iconographic and iconological purposes, as well as organizational and structural issues.

Key words: clandestine post office, Fighting Solidarity, opposition, postage stamp, iconographic source

* mgr Adam Gliksman, Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Instytut Dziennikarstwa i Stosunków Międzynarodowych; adam.gliksman@uken.krakow.pl; [@ https://orcid.org/0000-0001-7237-3461](https://orcid.org/0000-0001-7237-3461)

** Gajewski Janusz, Rutkowski Zbigniew, *Księga poczty podziemnej Organizacji Solidarność Walcząca*, Archiwum Akt Nowych, Fundacja Nowe Drzewo Życia, Warszawa 2023.

„Poczta podziemna”, określana również mianem m.in. „poczty niezależnej” lub „poczty Solidarności”, stanowiła w ostatniej dekadzie istnienia Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej istotny segment niezależnego ruchu wydawniczego. Protesty robotnicze w Polsce w 1970 r. i 1980 r. przyniosły pierwsze próby tworzenia poczty strajkowej (czerpiącej z tradycji funkcjonujących w czasie I i II wojny światowej poczt obozowych i polowych) posługującej się własnymi znakami pocztowymi¹, jednak dopiero powstanie NSZZ „Solidarność” i kontynuowanie działalności opozycyjnej po wprowadzeniu stanu wojennego 13 grudnia 1981 r. doprowadziły do gwałtownego rozkwitu tego rodzaju inicjatyw wydawniczych, w postaci znaczków, stempli, kopert i kart. Przyjmuje się, że pojawiły się one już w 1982 r. w ośrodkach odosobnienia w ramach tzw. poczty internowanych i funkcjonowały do końca lat osiemdziesiątych XX w.² Globalna ich liczba jest trudna do oszacowania — zdaniem Stanisława Remuszki mogła ona sięgnąć 50 milionów sztuk³. Wyemitowano wówczas co najmniej kilkanaście tysięcy serii znaczków w nakładach wahających się najczęściej od kilkunastu do kilkuset egzemplarzy⁴. Walory były wydawane w wielu większych i mniejszych ośrodkach w kraju przez struktury zawieszonoego a następnie zdelegalizowanego NSZZ „Solidarność”, a także Niezależnego Zrzeszenia Studentów, Konfederacji Polski Niepodległej, Ruchu Wolność i Pokój, Federacji Młodzieży Walczącej, Solidarności Walczącej oraz przez inne bardziej lub mniej sformalizowane grupy opozycyjne. Atrakcyjne pod względem graficznym, bogate w treści odwołujące się do historii Polski i reagujące na bieżące wydarzenia polityczno-społeczne emisje poczty podziemnej (zdecydowanie odbiegające tematyką od oficjalnych wydawnictw Poczty Polskiej), dzięki sprawnie działającemu kolportażowi trafiały do szerokiego grona odbiorców. Były też — mimo zagrożenia konsekwencjami prawnymi — chętnie kolekcjonowane. Środki uzyskane z ich sprzedaży przeznaczano na wspieranie działalności niepodległościowej, w tym m.in. na finansowanie kosztownego wydawania książek, prasy i innych druków oraz na pomoc osobom represjonowanym⁵.

Mimo istotnego znaczenia poczty podziemnej dla działalności opozycyjnej w okresie PRL zainteresowanie nią badaczy pozostaje na zdecydowanie niższym poziomie niż ma to miejsce w przypadku innych obszarów tzw. drugiego obiegu wydawniczego⁶. Stan ten nie ulega zasadniczej zmianie, chociaż najważniejsze krajowe instytucje gromadzące eksponaty związane z opozycją demokratyczną w PRL — Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego w Krakowie, Fundacja Ośrodka Karta w Warszawie oraz gdańskie Europejskie Centrum Solidarności i Archiwum Komisji Krajowej NSZZ „Solidarność” — posiadają bogate zbiory

¹ Kobyliński A. 1989, s. 31–36.

² Wbrew temu ugruntowanemu w literaturze przekonaniu o rozpoczęciu działalności poczty podziemnej w 1982 r. pierwsze inicjatywy filatelistyczne pojawiły się już w grudniu 1981 r. W Nowej Hucie dwaj działacze NSZZ „Solidarność”, Maciej Mach i Stanisław Malara, przygotowali kartki bożonarodzeniowe z życzeniami od NSZZ „Solidarność”, które zostały rozrzucone w pobliżu kombinatu; zob. Gliksman A., Malik A. 2014, s. 18–19. Również w grudniu 1981 r. w Zakładzie Karnym w Goleniowie pierwszy znaczek wykonał Jan Tarnowski; zob. Mruk H., Guć M. 2020, s. 16.

³ Remuszko S. 1992.

⁴ Wedle niektórych szacunków liczba ta mogła sięgnąć nawet 35 tysięcy różnych znaczków; por. Klessa E. 2022, s. 223.

⁵ Artières Ph., Rodak P. 2009, s. 26–28; Ruzikowski T. 2010, s. 370–372; Swątek J. 2017.

⁶ Por. Od „Indeksu”. 2019, s. XI, XL–XLVI; Kuta C. 2019, s. 8–20.

podziemnych walorów filatelistycznych⁷. Liczne kolekcje znajdują się również w regionalnych muzeach oraz w rękach prywatnych. Bogactwo tej bazy źródłowej jest jednak stosunkowo rzadko wykorzystywane przez naukowców, sporadycznie absorbując uwagę historyków, historyków sztuki, badaczy ruchu wydawniczego i kultury materialnej oraz kulturoznawców.

Powodów tego stanu rzeczy jest co najmniej kilka. Jednym z nich jest zapewne fakt, że zagadnienie lokuje się na obrzeżach zainteresowań różnych dyscyplin naukowych. Bez wątplenia mnogość i rozproszenie źródeł utrudniają prowadzenie badań. Także przeświadczenie o niskim poziomie wykonania oraz o dużej czytelności ikonografii walorów filatelistycznych nie zachęcają badaczy do zwrócenia na nie uwagi⁸. W efekcie funkcjonowanie poczty podziemnej pozostaje zjawiskiem wciąż w niewystarczającym stopniu opracowanym naukowo. Nieliczne prace jej poświęcone publikowane są najczęściej w bardzo ograniczonym nakładzie lub w postaci maszynopisów, co powoduje, że ich dostępność dla zainteresowanych jest bardzo ograniczona⁹.

Nie oznacza to jednak, że takich publikacji nie ma. Pierwsze próby podsumowania działalności poczty podziemnej miały miejsce już pod koniec lat osiemdziesiątych XX w. Przygotowano i wydano wówczas pierwsze katalogi zawierające przede wszystkim rysunki lub fotografie walorów, uzupełnione niekiedy o próbę określenia wydawcy, daty emisji i tematyki. Autorami tych publikacji byli najczęściej kolekcjonerzy¹⁰. Tego typu inwentarze znaków poczty podziemnej wydali kilkakrotnie Andrzej Jaworski i Zbigniew Kowalewski — po raz ostatni w 2023 r.¹¹ Powyższe prace ujawniają jednak mankamenty związane z brakiem szczegółowych danych o eksponatach. Wspólną cechą tych katalogów jest również całkowita rezygnacja z opisu i interpretacji elementów treściowych i symbolicznych przedstawianych egzemplarzy.

Pomiędzy 1992 a 2000 r. w Warszawie nieregularnie ukazywało się redagowane przez S. Remuszkę czasopismo „Filatelista Podziemny”, na łamach którego opisywano szerzej różne aspekty działalności poczty niezależnej¹². W latach dziewięćdziesiątych XX w. pojawiły się także pierwsze opracowania tematyczne walorów podziemnych¹³, jednak dopiero w ostatnich kilkunastu powstały pierwsze teksty o charakterze monograficznym, oparte na wywiadach i wspomnieniach oraz odnoszące się do symboliki i treści filatelistyki podziemnej¹⁴. Przykładem jest opracowanie Stanisława Głazewskiego poświęcone filatelistyce niezależnej w Puławach¹⁵. Bardzo wartościowe są prace Barbary i Jacka Swałtków¹⁶, a także Henryka Mruka i Michała Guć¹⁷. W kontekście ikonograficzno-ikonologicznym walorów poczty „Solidarności” fundamentalne prace opublikowała Katarzyna Szychta-Mielewczyk. Są one poświęcone narracji

⁷ FCDCN (na stronie zaprezentowano 3213 znaczków, 276 kartek oraz 194 koperty) — www.sowiniec.com.pl (dostęp 4.12.2023); ECS: www.zbiory.ecs.gda.pl (dostęp 4.12.2023); Archiwum Opozycji Ośrodka Karta: <https://old.karta.org.pl/pdf/original/12633413267816.pdf> (dostęp 4.12.2023).

⁸ Por. Piech Z. 1995, s. 126.

⁹ Nakład obecnie wydawanych katalogów waha się pomiędzy 50 a 100 sztuk.

¹⁰ Kobyliński A. 1989; Znojkiwicz A. 1990; Sokołowski W. 1993. W latach 1986–1989 ukazała się również w formie maszynopisu pięciotomowa praca Zbigniewa Endzela zatytułowana *Poczta Podziemna*; por. Remuszko S. 1992.

¹¹ Kowalewski Z. 2023; Kowalewski Z., Jaworski A. 2023.

¹² Ukazały się 23 numery pisma dostępne obecnie w bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu.

¹³ Przykładem są prace poświęcone wydarzeniom Czerwca '56; zob. Brzozowski H. 1996, s. 19–32 oraz nadrukowi „Wojna WRON z narodem”; zob. Malendowicz L.K. 1990.

¹⁴ Postulaty badawcze w tym zakresie sformułowano już na początku lat siedemdziesiątych XX w.; zob. Panofsky E. 1971.

¹⁵ Głazewski S. 2010.

¹⁶ Almanach. 2013; Swałtek B., Swałtek J. 2016; Swałtek J. 2017.

¹⁷ Mruk H., Guć M. 2020.

o przeszłości oraz wydarzeniom Grudnia '70 na Wybrzeżu w filatelistyce podziemnej¹⁸. Dokonując przeglądu opracowań polskojęzycznych, należy również wspomnieć o nieopublikowanej pracy magisterskiej Małgorzaty Makary, obronionej w Instytucie Historii Sztuki UJ, dotyczącej znaczków i plakatów „Solidarności” z lat osiemdziesiątych XX w.¹⁹

Polska filatelistyka podziemna budzi zainteresowanie również badaczy zagranicznych, czego przykładem są badania Silke Plate. Ich efektem — oprócz kilku artykułów naukowych — jest przede wszystkim bardzo ważna praca *Widerstand mit Briefmarken. Die polnische Oppositionsbewegung und ihre Unabhängige Post in den 1980er Jahren*, opublikowana w Niemczech w 2021 r. Stanowi ona istotne osiągnięcie na gruncie interpretacji symboliki tychże walorów²⁰. Postulowane jej przetłumaczenie na język polski wydaje się w pełni uzasadnione i powinno pobudzić dalsze badania nad tą tematyką również w Polsce²¹.

W 2023 r. piśmiennictwo dotyczące filatelistyki niezależnej wzbogaciło się o kolejną pozycję — *Księgę poczty podziemnej Organizacji Solidarność Walcząca*, wydaną staraniem Archiwum Akt Nowych i Fundacji Nowe Drzewo Życia. Jak wskazuje tytuł, celem publikacji było przedstawienie działalności poczty podziemnej organizacji Solidarność Walcząca, założonej w połowie 1982 r. we Wrocławiu przez Kornela Morawieckiego. Była to ogólnopolska organizacja niepodległościowa tworzona przez federację autonomicznych oddziałów i grup, wyróżniająca się nie tylko radykalnym programem politycznym, ale i zróżnicowaną formułą działania²². Autorami *Księgi* są Janusz Gajewski oraz Zbigniew Rutkowski, byli działacze podziemia niepodległościowego, drukarze, redaktorzy i kolporterzy pracy drugoobiegowej, a jednocześnie kolekcjonerzy zajmujący się dokumentowaniem najnowszej historii Polski. Recenzowana książka jest ich pierwszym wspólnym przedsięwzięciem poświęconym filatelistyce niezależnej, jak też pionierskim wydawnictwem dotyczącym poczty podziemnej Solidarności Walczącej, pojawiającej się do tej pory jedynie marginalnie w pracach na temat tej organizacji²³.

Zanim przejdę do omówienia merytorycznej zawartości pracy, chcę podkreślić bardzo wysoki poziom edytorski omawianej publikacji: jej nowoczesny layout, twardą sztytą okładkę, zastosowany papier kartonowy oraz dodatki w postaci oryginalnych walorów filatelistycznych. Chociażby z tego względu książka z pewnością wzbogaci biblioteczki osób zainteresowanych filatelistyką podziemną, dziejami Solidarności Walczącej i opozycji demokratycznej w PRL.

Uwagę zwraca już tytuł recenzowanego wydawnictwa, któremu warto poświęcić kilka słów. Autorzy użyli w nim bowiem dyskusyjnego pojęcia „poczta podziemna”, pod którym filateliści rozumieją pocztę nielegalną, organizowaną przez podziemne władze cywilne lub konspiracyjne władze wojskowe, działającą niezależnie od poczty powszechnej²⁴. Usług związanych z przekazywaniem przesyłek „poczta podziemna” w okresie PRL, z oczywistych względów, jednak nie pełniła. W *Encyklopedii filatelistyki* odnotowano zjawisko „Poczty Solidarności”, „Poczty Solidarności” lub „Poczty Niezależnej Solidarności”, ale sprowadzono je do umieszczania napisów na naśladowujących znaki pocztowe winietkach propagandowych wydawanych przez podziemne struktury związku i inne organizacje podziemne²⁵. Prowadzona bardzo burzliwie w latach 1990–1991 na łamach miesięcznika „Filatelistyka” dyskusja na temat walorów

¹⁸ Szychta K. 2018; Szychta-Mielewczyk K. 2021.

¹⁹ Makara M. 2013.

²⁰ Plate S. 2013; Plate S. 2021.

²¹ Okoński K. 2023.

²² Przegląd literatury poświęconej Solidarności Walczącej zob. w: Kuta C. 2023, s. 7–11; Sołtysik Ł. 2023, s. 15–17.

²³ Adamski A. 2007; Kamiński Ł., Waligóra G. 2010, s. 462; Domagalski-Łabędzki W. 2017, s. 39–40; Sołtysik Ł. 2023, s. 36–37.

²⁴ Encyklopedia. 1993, s. 416–417; Tokar J. 2008, s. 111–114.

²⁵ Encyklopedia. 1993, s. 424; zob. też Żórawski-Gajewski J.W. 1991.

podziemnych doprowadziła do wykrystalizowania się dwóch skrajnych stanowisk, które funkcjonują do dziś²⁶.

Pierwsze z nich, reprezentowane przez teoretyków filatelistyki, wskazuje na potoczne i niewłaściwe stosowanie terminologii filatelistycznej w odniesieniu do omawianych eksponatów. Winny być one natomiast zaliczane do grupy tzw. znaków niepocztowych, a więc obiektów wydawanych przez instytucje i osoby, które nie zajmują się zorganizowaną działalnością pocztową. Ich użycie nie warunkowało bowiem nadania, przewozu lub doręczenia przesyłek. „Znaczki Solidarności” są w tym ujęciu traktowane jako naklejki pozapocztowe o wyglądzie znaczka pocztowego i bywają nazywane „pseudoznaczkami”²⁷. Zwolennicy tego poglądu podkreślają również fakt, że pojęcie „poczta” — zgodnie z terminologią filatelistyczną — oznacza: a) instytucję zajmującą się przyjmowaniem, przewozem i doręczaniem przesyłek; b) sposób transportu przesyłek; c) korespondencję lub d) budynek pocztowy²⁸. W efekcie sformułowane są postulaty wykluczenia walorów poczty podziemnej z obszaru zainteresowania filatelistyki²⁹.

Przeciwstawne stanowisko prezentują przede wszystkim kolekcjonerzy oraz część badaczy, którzy skupiają się na funkcjonalnym i treściowym a nie formalno-prawnym znaczeniu walorów poczty podziemnej i ich roli w niezależnym ruchu wydawniczym w Polsce w latach osiemdziesiątych XX w.³⁰ Nie bez znaczenia jest także funkcjonowanie w tym okresie grup zajmujących się przede wszystkim produkcją walorów filatelistycznych, określających się właśnie mianem rozmaitych „poczt”³¹. Zwolennikami takiego rozumienia poczty podziemnej są również autorzy recenzowanej pracy, czemu wyraz dali już w jej tytule.

Zasadniczą część *Księgi* stanowi katalog walorów filatelistycznych wydanych przez Solidarność Walczącą zawierający *Znaczki* (s. 29–126), *Kartki pocztowe* (s. 127–220) i *Koperty* (s. 221–240). Najliczniejszą ich grupę stanowią znaczki, przed kartkami pocztowymi i kopertami, których jest zdecydowanie mniej.

Znaczki poczty Solidarności Walczącej z lat 1983–1990 zostały zaprezentowane w ujęciu chronologicznym z podziałem na lata i edycje. Autorzy wyodrębnili 68 wydań znaczków i całych ich bloczków. W kolejnych latach pojawiło się od jednej do 17 edycji walorów (rekordowy był rok 1988). Łącznie wyemitowano w tym okresie 135 znaczków pojedynczych lub w ramach bloczków (bez uwzględnienia wariantów kolorystycznych). W jednym roku ukazywało się od jednego do 39 walorów (najwięcej w roku 1988).

Wszystkim przedstawionym edycjom autorzy nadali nazwy odpowiadające ich tematyce. Katalog otwierają najstarsze znaczki, pochodzące z 1983 r., z symbolem Solidarności Walczącej (SW) oraz dwa kolejne, wydane we Wrocławiu z okazji drugiej pielgrzymki Jana Pawła II do Ojczyzny. Tematyka znaczków SW nie odbiega od motywów, do których odwoływały się inne organizacje podziemne. Dotyczy ona historii Polski (m.in. Józefa Piłsudskiego, Romana Dmowskiego, II wojny światowej, Armii Krajowej i Katynia), ludzi Kościoła (Jana Pawła II, kard. Stefana Wyszyńskiego, bp. Ignacego Tokarczuka), historii NSZZ „Solidarność” i Solidarności Walczącej, ofiar komunistycznego reżimu (Edwarda Majki, ks. Jerzego Popiełuszki

²⁶ Gawlik J.P. 1991; Solidarność. 1991.

²⁷ Monkos H. 2008, s. 126–128; Tokar J. 2008, s. 97, 102–103, 107, 115.

²⁸ Tokar J. 2008, s. 111.

²⁹ Brożek I. 1991; Gawlik J.P. 1991, s. 203–205; Sękowski A. 1991; Tokar J. 2008, s. 103.

³⁰ Zob. Kobyliński A. 1989, s. 7–8; Goszczyński W. 1990, s. 68–70; Endzel Z. 1991; Plate S. 2013, s. 163; Swałtek B., Swałtek J. 2016, s. 13–14; Mruk H., Guć M. 2020, s. 8. Należy też zauważyć, że hasła dotyczące poczty podziemnej nie uwzględniono w pięciotomowej *Encyklopedii Solidarności* wydawanej od 2010 r. przez Stowarzyszenie Pokolenie i Instytut Pamięci Narodowej.

³¹ Na różnego rodzaju walorach zamieszczono następujące określenia: „Poczta Polowa”, „Poczta Podziemna”, „Poczta Kraków”, „Poczta KPN”, „Polska Poczta Podziemna”, „Poczta Niezależna”, „Wolna Poczta”, „Niezależna Poczta Pomorze”, „Poczta Opozycji” czy „Poczta Robotnika”; por. Kowalewski Z. 2018.

i Grzegorza Przemyska) oraz działaczy niepodległościowych (Jana Andrzeja Górnego, Mariana Jurczyka, Andrzeja Kołodzieja i Kornela Morawieckiego). Zwracają uwagę znaczki dedykowane niepodległości Polski, Ukrainy i Litwy³². Ostatni znaczek — poświęcony niepodległości Litwy — został wydany w 1990 r. (s. 124–125).

W opisach prezentowanych w *Księdze* walorów zastosowano jednolity schemat, obejmujący dane dotyczące: autora projektu, miejsca druku, nazwiska drukarza, liczby znaczków w ramach emisji, wartości nominalnej, nakładu, techniki druku, formatu znaczka, rodzaju papieru oraz kolorystyki. Zaproponowane rozwiązanie jest modelowe. Dzięki drobiazgowej kwerendzie autorzy precyzyjnie scharakteryzowali techniczne aspekty wykonania znaczków, w tym określili sposób druku oraz rodzaj stosowanego papieru. Są to istotne ustalenia.

Analiza zebranego przez nich materiału potwierdza jednak istnienie zauważalnych problemów związanych z prowadzeniem badań nad pocztą podziemną okresu PRL. Spośród umieszczonych w *Księdze* 135 znaczków miejsce ich powstania zostało ustalone dla zaledwie 50 (37%)³³. Najwięcej z nich wydano we Wrocławiu, ale znalazły się tam również walory z Warszawy, Jeleniej Góry, Trójmiasta, Osolina i Pęgowa. Tylko w 22 przypadkach (16%) możliwe było wskazanie dokładnego miejsca druku. Wciąż niewiele wiadomo na temat twórców walorów — zidentyfikowano autorów zaledwie 36 projektów (27%) oraz ustalono nazwiska drukarzy 42 znaczków (31%).

Warto odnotować, że w ani jednym przypadku nie udało się uzyskać kompletu informacji objętych schematem opisu zastosowanym przez autorów *Księgi*. Największa trudność — co nie jest niespodzianką — dotyczyła określenia nakładu poszczególnych edycji. Ustalono go jedynie dla bloczka trzech znaczków wydanych z okazji czwartej rocznicy podpisania porozumień sierpniowych, wyemitowanego w liczbie 8 tysięcy ręcznie numerowanych sztuk (s. 43–44).

W drugiej części katalogu zaprezentowano 91 kart pocztowych. Zostały one podzielone na trzy grupy tematyczne: wielkanocne (33 egzemplarze), bożonarodzeniowe (24 egzemplarze) oraz okolicznościowe (34 egzemplarze). Autorzy zaproponowali skrócony opis kart, ograniczając się do: autora projektu, techniki druku oraz formatu (identyczne rozwiązanie zastosowano w przypadku kopert). Możliwe okazało się ustalenie autorów 21 kart pocztowych (23%). Na tych świątecznych uwagę zwraca różnorodność wykorzystanych motywów religijnych. Nie brakuje tam również odwołań do wydarzeń politycznych i historycznych oraz elementów satyrycznych. Najstarsze walory pochodzą z 1984, a najmłodsze 1989 r. Tematyka kartek okolicznościowych jest szeroka. Największa grupa treściowo nawiązuje do wydarzeń z historii Polski, w tym do powstania styczniowego, odzyskania niepodległości w 1918 r., działalności Józefa Piłsudskiego, agresji Niemiec i Związku Radzieckiego na Polskę w 1939 r., zbrodni w Katyniu, utworzenia Armii Krajowej, powstania w getcie warszawskim, marca 1968 r. i przyznania pokojowej Nagrody Nobla Lechowi Wałęsie. Z historią NSZZ „Solidarność” wiążą się m.in. walory poświęcone ofiarom reżimu komunistycznego (Grzegorzowi Przemyskowi i Piotrowi Majchrzakowi) oraz więźniom politycznym (Władysławowi Frasyniukowi i Romanowi Zwiercanowi). Dwie kartki dotyczą historii Ukrainy — upamiętniono na nich 1000-lecie chrztu Rusi (s. 186) oraz hymn państwową (s. 200).

Pod względem technicznym warto zauważyć, że oprócz dominującej techniki sitodruku karty wykonywano również na offsecie (trzy egzemplarze) oraz znacznie rzadziej stosowaną w latach osiemdziesiątych XX w. metodą powielania fotograficznego (14 przypadków). Świad-

³² Znaczki te trafiały na teren republik sowieckich: białoruskiej, litewskiej i ukraińskiej jako korespondencja Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Radzieckiej; por. Domagalski-Łabędzki W. 2017, s. 39.

³³ W prezentowanej statystyce każdy „znaczek”, także ten występujący w „bloczku”, został przeze mnie potraktowany osobno jako pojedyncza sztuka.

czy to o posługiwaniu się przez emitentów szeroką gamą technik wykorzystywanych w drugim obiegu w Polsce.

Najskromniejszą grupę druków pocztowych zaprezentowanych w *Księdze* stanowią koperty (17 sztuk). Pod względem tematycznym można wyróżnić te poświęcone: Armii Krajowej (cztery walory); Lechowi Wałęsie (trzy walory); rocznikom: agresji ZSRR na Polskę, wybuchu powstania warszawskiego i powstania NSZZ „Solidarność” (po dwa walory); gen. Władysławowi Andersowi, wprowadzeniu stanu wojennego, Grzegorzowi Przemykowi i więźniom politycznym (po jednym walorze). W tej części publikacji umieszczono także pieczęć Poczty Podziemnej, tj. znak Solidarności Walczącej zaprojektowany przez Dariusza Olszewskiego (s. 227).

Materiał ilustracyjny wzbogacono o 18 znaczków Solidarności Walczącej umieszczonych na standardowych drukach Państwowego Przedsiębiorstwa Poczta Polska, Telegraf i Telefon wydanych w latach 1983 i 1987 wraz z oficjalnymi stemplami pierwszego dnia obiegu (s. 242–259). W dziesięciu przypadkach były to znaczki o nominale 75 zł z wizerunkiem Jana Pawła II, upamiętniające jego drugą pielgrzymkę do kraju. Pozostałe, o nominale 50 zł, pochodzą z 1987 r. i zostały wydane w związku z odsłonięciem w Warszawie przy ul. Krakowskie Przedmieście pomnika ks. kard. Stefana Wyszyńskiego, prymasa Polski. Ten sam znaczek został naklejony na kopercie listu z 1988 r., ostemplowanego z okazji dziesiątej rocznicy rozpoczęcia pontyfikatu Jana Pawła II.

Oprócz własnych emisji Solidarności Walczącej autorzy umieścili w publikacji walory dotyczące tej organizacji wydane przez inne struktury podziemne, m.in. Poczta Podziemną, Poczta Solidarność, Poczta Wydawnictw Niezależnych i Poczta Polowa (s. 262–269). W rozdziale tym zastosowano schemat opisu obiektów użyty w przypadku znaczków pocztowych. W *Księdze* zamieszczono ponadto reprodukcję bloczka 16 znaczków wydanego w 2022 r. z okazji czterdziestej rocznicy powstania Solidarności Walczącej (s. 269) oraz znaczka „Solidarność Walcząca” wyemitowanego przez Poczta Polska SA w 2017 r. (s. 20). Unikalnym pomysłem wydawców było dołączenie do *Księgi* oryginalnego znaczka Poczty Polskiej SA pochodzącego z emisji „Kornel Morawiecki” z 2021 r. (s. 21)³⁴. Do zbioru filatelistycznego dołączono odnalezione przez autorów dwa dokumenty dotyczące dystrybucji znaczków poczty podziemnej Solidarności Walczącej na terenie Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej oraz Norwegii, które świadczą o finansowym aspekcie tej sfery działalności (s. 272–273). Książka zawiera ponadto słowa wstępne: byłego członka SW i Prezesa Rady Ministrów Mateusza Morawieckiego (s. 13–14) oraz wydawców (s. 15–18), dwa teksty merytoryczne: wprowadzenie autorstwa J. Gajewskiego i Z. Rutkowskiego (s. 25–27), a także zamykający album artykuł Krzysztofa Brzechczyzna *Solidarność Walcząca. Historia organizacji i myśl polityczna*, w którym przedstawiono węzłowe zagadnienia dotyczące działalności Solidarności Walczącej (s. 275–293).

Lektura wstępu zatytułowanego *Poczta podziemna Solidarności Walczącej w walce o Wolną Polskę* pozostawia uczucie niedosytu wynikającego przede wszystkim z dysproporcji pomiędzy objętością materiału zaprezentowanego w części katalogowej a wprowadzeniem ograniczającym się do zaledwie trzech stron. Autorzy nie wykorzystali (być może celowo) potencjału źródeł, które z tak dużym wysiłkiem zebrali. J. Gajewski i Z. Rutkowski zauważają, co prawda, informacyjny i propagandowy charakter wydawnictw poczty podziemnej, ale najbardziej skupiają się na ich aspekcie ekonomicznym, podkreślając, że wytwarzanie i dystrybucja walorów filatelistycznych stanowiły istotne źródło przychodów Solidarności Walczącej i pozwalały na finansowanie innych form społecznego oporu prowadzonego przez organizację (s. 27). Odnotowują również fakt, że w proces tworzenia walorów filatelistycznych zaangażowało się wielu

³⁴ Ponadto w części nakładu dołączono oryginały bloczków Poczty Solidarności Walczącej z 1989 r.: „7. rocznica powstania Solidarności Walczącej” — 73 egzemplarze (s. 110) oraz „Zryw Niepodległościowe” (s. 117) — 575 sztuk (s. [302]).

wybitnych artystów plastyków (w tym m.in. związanych z Wyższą Szkołą Sztuk Plastycznych we Wrocławiu), przygotowujących projekty oraz drukarzy, wykazujących się wysokimi umiejętnościami poligraficznymi. Można jednak żałować, że sylwetki tych osób nie zostały czytelnikowi przedstawione, szczególnie iż — jak już wspomniano — J. Gajewski i Z. Rutkowski poczynili w tym zakresie istotne ustalenia (w indeksie autorów projektów znaczków, kopert i kart świątecznych wymieniono 14 osób — s. 300). Wydaje się, że publikacja *Księgi* stanowiła znakomitą okazję, by tę grupę opisać. Brakuje także informacji o działającej w ramach organizacji odrębnej strukturze — Poczcie Solidarności Walczącej, kierowanej do 1988 r. przez Krzysztofa Błachutę. Sądzę, że wartościowym uzupełnieniem wstępu byłoby również omówienie funkcjonowania Rady Artystycznej Solidarności Walczącej, która opiniowała projekty znaczków i okolicznościowych druków przesyłanych przez poszczególne oddziały organizacji do akceptacji centrali. Istnienie Rady stanowiło bowiem wyraz szczególnej dbałości o jakość wydawnictw filatelistycznych sygnowanych przez SW³⁵.

Zabrakło też analizy jakościowo-ilościowej, której zręby nakreśliłem powyżej, charakteryzując poszczególne części katalogu. Choć *Księga* została wyposażona w indeks tematyczny (s. 294–296), w którym zestawiono 98 motywów pojawiających się na walorach wydawanych przez Solidarność Walczącą, to autorzy nie odnieśli się w żaden sposób do nich we wstępie. Żałować można, że pominięto także informacje związane z innymi aspektami funkcjonowania poczty podziemnej SW, dotyczące m.in. organizacji dystrybucji czy społecznego znaczenia filatelistyki podziemnej (wspomniano jedynie o przekazywaniu przez prof. Zbigniewa Oziewicza taksówkarzom wspierającym działalność niepodległościową znaczków jako formy zapłaty za świadczone usługi, s. 27)³⁶. Zabrakło także refleksji nad zawartym we wstępie wydawców *Księgi* podkreśleniem wyjątkowości Poczty Solidarności Walczącej (s. 17). Czytelnik nie znajdzie tam zatem odpowiedzi na pytanie, czy i w jaki sposób poczta SW wyróżniała się wśród inicjatyw filatelistycznych innych struktur podziemnych. Jest to o tyle istotne, że w dużej mierze właśnie dzięki SW Wrocław należał w latach osiemdziesiątych XX w. do najważniejszych w kraju ośrodków zajmujących się drukiem znaczków podziemnych³⁷.

Powyższe uwagi dotyczące wstępu nie mają naturalnie wpływu na bardzo wysoką ocenę merytoryczną *Księgi poczty podziemnej Organizacji Solidarności Walcząca*, której głównym założeniem było skatalogowanie i opisanie znaczków pocztowych, kart i kopert tej organizacji. Zadanie to zostało zrealizowane przez autorów z dużym powodzeniem. Wiele ustaleń dotyczących blisko 250 walorów ma charakter pionierski. Należy przy tym zauważyć, że mimo iż J. Gajewski i Z. Rutkowski przy przygotowaniu *Księgi* mogli liczyć na życzliwe wsparcie środowiska działaczy Solidarności Walczącej, to dane dotyczące autorstwa poszczególnych znaczków, miejsca ich druku i drukarzy ustalili tylko dla niewielkiej części kolekcji. Pogłębienie analizy na bazie zaprezentowanych wyników badań, biorąc pod uwagę sukcesywne zmniejszanie się grona osób zaangażowanych w działalność opozycyjną, stanowi wyzwanie być może już teraz niemożliwe do realizacji. W kontekście recenzowanej książki optymistycznej rysuje się natomiast perspektywa rozwinięcia zasygnalizowanych przeze mnie powyżej zagadnień ikonograficznych i ikonologicznych. Wypada do tego zachęcić autorów lub kontynuatorów ich pracy.

Choć w badaniach nad filatelistyką podziemną trudno wciąż mówić o przełomie, to wydaje się, że zachodzi pozytywna zmiana przejawiająca się we wzroście zainteresowania tą tematyką. Przykład recenzowanej *Księgi* poświęconej poczcie podziemnej Solidarności Walczącej pokazuje niezagospodarowane wciąż pola badawcze. Ważnym postulatem jest przygotowanie

³⁵ Sołtysik Ł. 2023, s. 37. Podobne działania wprowadziła Regionalna Komisja Wykonawcza Mazowsze, ale nie przyniosły one zamierzonego skutku; por. Ruzikowski T. 2010, s. 371.

³⁶ [Jaśkiewicz J.]. 2007.

³⁷ Rudka Sz. 2013; Rudka Sz. [b.d.].

opracowań lub monografii poszczególnych oficyn lub grup wydawców walorów filatelistycznych. Książka J. Gajewskiego i Z. Rutkowskiego pokazuje także potrzebę zastosowania szerszej perspektywy w patrzaniu na symbolikę i ideologię opozycji oraz na ideowo-społeczną i dokumentacyjną funkcję filatelistyki niezależnej. Przesłaniem publikacji jest zatem postulat większego zainteresowania pocztą podziemną i uwzględnienia tego zjawiska w specjalistycznych studiach — nie tylko na marginesie prowadzonych badań, ale jako ich przedmiotu³⁸.

BIBLIOGRAFIA

Źródła i opracowania publikowane

- Adamski Artur. 2007. *Poczta Solidarności Walczącej*, [w:] *O wyzwolenie z komunizmu ludzi i narodów przysięgam walczyć! 25. rocznica powstania Solidarności Walczącej*, red. M. Łątkowska, Warszawa, s. 136.
- Artières Philippe, Rodak Paweł. 2009. *La poste clandestine en Pologne. Histoire et mémoire d'une pratique depuis l'insurrection de Varsovie jusqu'aux années 2000*, „Vingtième Siècle. Revue d'histoire”, 102, s. 19–30.
- Brożek Igor. 1991. *O „znaczkach”*, „Solidarności”, „Filatelistyka”, 2, 11, s. 297.
- Brzozowski Henryk. 1996. *Poznański Czerwiec '56 na znaczkach Poczty Podziemnej 1982–1989*, Poznań.
- Domagalski-Łabędzki Włodzimierz. 2017. *Solidarność Walcząca. Historia i dziedzictwo*, red. A. Adamski, Wrocław.
- Encyklopedia. 1993. *Encyklopedia filatelistyki*, red. M. Kielbaska, D. Kalisiewicz, Warszawa.
- Endzel Zbigniew. 1991. *O Poczcie „Solidarności” — inaczej*, „Filatelistyka”, 2, 11, s. 297.
- Essen Andrzej. 2017. *Znaczek pocztowy jako źródło ikonograficzne*, „Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne”, 25, s. 191–206, <https://doi.org/10.4467/2543733XSSB.17.013.7259>
- Gawlik Jan Paweł. 1991. *O pseudoznaczkach „Poczty Solidarności”*. *Próba rozszeptania węzła*, „Filatelistyka”, 2, 7–8, s. 201–205.
- Gliksman Adam, Malik Andrzej. 2014. *Społeczny Fundusz Pomocy Pracowniczej (1982–1989)*, Kraków.
- Głazewski Stanisław. 2010. *Podziemna poczta Solidarności*, „Studia Puławskie”, 11, s. 76–108.
- Goszczyński Włodzimierz. 1990. *Filatelistyka współczesna*, Warszawa.
- [Jaśkiewicz Jacek]. 2007. *O tym, jak powstawały jego znaczki opowiada Jacek Jaśkiewicz*, [w:] *O wyzwolenie z komunizmu ludzi i narodów przysięgam walczyć! 25. rocznica powstania Solidarności Walczącej*, red. M. Łątkowska, Warszawa, s. 137–139.
- Kamiński Łukasz, Waligóra Grzegorz. 2010. *Solidarność Walcząca*, [w:] *NSZZ „Solidarność” 1980–1989, 2, Ruch społeczny*, red. Ł. Kamiński, G. Waligóra, Warszawa, s. 453–503.
- Klessa Edwin. 2022. *Charakterystyka kolekcji filatelistycznej Edwina Klessy poświęconej NSZZ „Solidarność”*, „Rocznik Skrzatuski”, 10, s. 221–233.
- Kobyliński Anatol. 1989. *Sześć lat podziemnej poczty w Polsce (1982–1988)*, Rapperswil.
- Kowalewski Zbigniew. 2023. *Grafiki więźniów politycznych 1981–1986*, Łomianki.
- Kowalewski Zbigniew, Jaworski Andrzej. 2023. *Emisje Poczty Podziemnej 1982–1985*, Łomianki.
- Kuta Cecylia. 2019. *Niecenzurowane. Z dziejów drugiego obiegu wydawniczego w Krakowie w latach 1976–1990*, Kraków.
- Kuta Cecylia. 2023. *Wstęp*, [w:] *Autonomiczny Wydział Wschodni Solidarności Walczącej*, red. C. Kuta, Kraków–Warszawa, s. 7–12.
- Malendowicz Ludwik Kazimierz. 1990. *Znaczek z nadrukiem „13.XII.1981 r. Wojna WRON z Narodem 13.XII.1982 r.”*, „Filatelistyka”, 37, 4–5–6, s. 98–100.
- Monkos Henryk. 2008. *Inicjowanie, projektowanie i wytwarzanie znaków pocztowych*, [w:] *Podstawy wiedzy o poczcie i filatelistyce. Podręcznik dla potrzeb Studium Filatelistyki PZF*, red. Z. Wiatrowski, P. Drzewiecki, Bydgoszcz–Ciechocinek–Warszawa, s. 125–177.

³⁸ Essen A. 2017, s. 203.

- Mruk Henryk, Guć Michał. 2020. *Znaczki szczecińskiego podziemia autorstwa Jana Tarnowskiego 1981–1989*, Szczecin.
- Od „Indeksu”. 2019. *Od „Indeksu” do „Hutnika”. Bibliografia druków ciągłych drugiego obiegu wydawniczego w Krakowie i Małopolsce 1976–1990*, oprac. A. Roliński, A. Drózd, W. Marchewczyk, Kraków.
- Okoński Krzysztof. 2023. (rec.) *Silke Plate: Widerstand mit Briefmarken. Die polnische Oppositionsbewegung und ihre Unabhängige Post in den 1980er Jahren*. Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn 2021. X, 312 S., 72 Ill., „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung”, 72, 1, s. 156–158, <https://doi.org/10.25627/202372111335>
- Panofsky Erwin. 1971. *Ikonografia i ikonologia*, [w:] E. Panofsky, *Studia z historii sztuki*, oprac. J. Białostocki, Warszawa, s. 11–32.
- Piech Zenon. 1995. *Czy ikonografia historyczna powinna być nauką pomocniczą historii?*, [w:] *Tradycje i perspektywy nauk pomocniczych historii w Polsce. Materiały z sympozjum w Uniwersytecie Jagiellońskim dnia 21–22 października 1993 roku profesorowi Zbigniewowi Perzanowskiemu przypisane*, red. M. Rokosz, Kraków, s. 119–141.
- Plate Silke. 2013. *Duże przesłania w małym formacie. Znaczki poczty niezależnej w latach osiemdziesiątych w Polsce*, [w:] *Czas Bibuły*, 2, *Mechanizmy — Ludzie — Idee*, red. R. Wróblewski, Wrocław, s. 147–163.
- Plate Silke. 2021. *Widerstand mit Briefmarken. Die polnische Oppositionsbewegung und ihre Unabhängige Post in den 1980er Jahren*, Paderborn.
- Remuszko Stanisław. 1992. *Podziemna Filatelistyka*, „Tygodnik Solidarność”, 3 (17 stycznia), s. 14.
- Rudka Szczepan. 2013. *Poczta wrocławskiej opozycji 1981–1989*, [w:] *Czas Bibuły*, 2, *Mechanizmy — Ludzie — Idee*, red. R. Wróblewski, Wrocław, s. 143–145.
- Ruzikowski Tadeusz. 2010. *Kultura niezależna*, [w:] *NSZZ „Solidarność” 1980–1989*, 2, *Ruch społeczny*, red. Ł. Kamiński, G. Waligóra, Warszawa, s. 315–385.
- Sękowski Aleksander. 1991. *A propos „znaczków Poczty Solidarności”*, „Filatelistyka”, 2, 7–8, s. 205.
- Sokołowski Waclaw. 1993. *Katalog podstawowy polskich znaczków podziemnych 1980–1989*, Warszawa.
- Solidarność. 1991. „Solidarność” kontra „Poczta Solidarności”, „Filatelistyka”, 2, 4, s. 106.
- Sołtyś Łukasz. 2023. *Struktury Solidarności Walczącej w Polsce w latach 1982–1990. Szkic problematyki*, [w:] *Autonomiczny Wydział Wschodni Solidarności Walczącej*, red. C. Kuta, Kraków–Warszawa, s. 15–73.
- Swałek Barbara, Swałek Jacek. 2016. *Gawędy o znaczkach, pieczętkach i kopertach. Filatelistyka podziemna lat 1982–1985 jako forma działania na rzecz niepodległości i suwerenności Polski*, Zeszyty Historyczne Sieci Solidarności, 7, Kraków.
- Swałek Jacek. 2017. *Filatelistyka podziemna w latach 1982–1989*, [w:] *Pamięć o bohaterach*, Zeszyty Historyczne Sieci Solidarności, 8, Kraków, s. 12–14.
- Szychta Katarzyna. 2018. *Historia zapisana w obrazie. Wydarzenia Grudnia '70 z perspektywy twórców nieoficjalnych znaczków i kartek pocztowych z lat osiemdziesiątych XX w.*, „Argumenta Historica”, 5, s. 168–189.
- Szychta-Mielewczyk Katarzyna. 2021. „Nie zapomnimy nigdy!” *Narracje o przeszłości odczytywane z drugoobiegowych znaczków i kart pocztowych rozpowszechnianych w PRL w latach osiemdziesiątych dwudziestego wieku*, „Sztuka i Dokumentacja”, 25, s. 179–197.
- Tokar Jerzy. 2008. *Teoria filatelistyki w zarysie — ze szczególnym uwzględnieniem analizy i wykładni pojęciowej oraz nazewnictwej*, [w:] *Podstawy wiedzy o poczcie i filatelistyce. Podręcznik dla potrzeb Studium Filatelistyki PZF*, red. Z. Wiatrowski, P. Drzewiecki, Bydgoszcz–Ciechocinek–Warszawa, s. 83–116.
- Znojkiwicz Andrzej. 1990. *Katalog znaczków pocztowych Konfederacji Polski Niepodległej 1984–1990*, 1, Warszawa.
- Żórawski-Gajewski Józef Witold. 1991. *O Poczcie Solidarności w polskiej Encyklopedii Filatelistyki*, „Filatelistyka”, 2, 9, s. 231–232.

Opracowania niepublikowane

- Almanach. 2013. „Almanach filatelistyki podziemnej”, oprac. J. Swałek, R. Swałek, Wróblowice, Archiwum autora.
- Kowalewski Zbigniew. 2018. „Filatelistyka podziemna 1982–1984”, [b.m.], Archiwum Jacka Swałka.
- Makara Małgorzata. 2013. „Sztuka aktywistów podziemnej «Solidarności». Znaczki i plakaty z lat osiemdziesiątych XX wieku”, praca magisterska napisana pod kierunkiem dr. hab. Andrzeja Szczerskiego, obroniona w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, Archiwum Jacka Swałka.
- Rudka Szczepan. [b.d.]. „Poczta Podziemna Wrocław 1982–1989”, maszynopis, [b.m.], Archiwum Jacka Swałka.

Netografia

- www.sowiniec.com.pl (dostęp 4.12.2023)
- www.ecs.gda.pl (dostęp 4.12.2023)
- www.karta.org.pl (dostęp 4.12.2023)

